

(κεφ. ΙΕ', σελ. 142-143=III, 509-510). Και ενώ προσπαθεί να αποφύγει τα όργανα της κρατικής εξουσίας που την καταδιώκουν, ψάχνοντας να βρει κάποια βάρκα ή περιφερόμενη σε σπηλιές και λόχμες (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 147 επ.=III, 513), ακούει σε όνειρο - εφιάλτη για μία φορά ακόμη «τα κλαυθμηρίσματα των ακάκων νηπίων» και τη βοή του θαλάσσιου κύματος, το οποίο, σαν να προερχόταν από στέρνα, «εβρυχάτο μ' έναρθρον φωνήν - Φόνισσα - Φόνισσα!» (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150=III, 515). Ήδη η Φραγκογιαννού έχει φθάσει στα όρια των αντοχών της και εύχεται «να μην κοιμηθώ άλλην φοράν εις την ζωήν της, αν ήτον δια να βλέπη τέτοια όνειρα. Ο θάνατος θα είναι ο κάλλιστος των ύπνων - αρκεί να μην έχη κακά όνειρα!» (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150=III, 515). Την επόμενη, όμως, στιγμή η Φραγκογιαννού εγκαταλείπει αυτήν την απαισιόδοξη αντίληψη και προσπαθεί να φθάσει στον βράχο του Αι - Σώστη, ώστε να εξομολογηθεί στον εκεί γέροντα παπ' Ακάκιο και, ίσως, να σωθεί με κάποιο από τα περαστικά πλοία (κεφ. ΙΣΤ', σελ. 150-151=III, 515-516). Ούτε σκέψη δηλ., για αυτοκτονία! Τελικά, όμως, η Φραγκογιαννού, σε ένα είδος "κάθαρσης" της τραγωδίας της, θα πνιγεί «εις το πέραμα του Αγίου Σώστη, εις τον λαιμόν τον ενώνοντα τον βράχον του ερημητηρίου με την ξηράν, εις το ήμισυ (όπως αναφέρει συμβολικά ο συγγραφέας) του δρόμου, μεταξύ της θείας και της ανθρωπίνης δικαιοσύνης» (κεφ. ΙΗ', σελ. 158=III, 520), χωρίς δηλ. να υποστεί τελικά την τιμωρία της, ούτε από την ανεπαρκή ανθρωπίνη δικαιοσύνη, ούτε από τη θεϊκή με τον διφορούμενο ρόλο της²⁹, αλλά τιμωρούμενη από την ίδια τη φύση και τους νομοτελειακούς της κανόνες: Πνιγμόν έδωσε, πνιγμόν έλαβε³⁰.

VI. Η σχέση της Φόνισσας με τις ψυχώσεις και τις "αλτρουιστικές ανθρωποκτονίες".

²⁹ Guy (Michel) Saunier, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 250-251.

14. Από το ψυχογράφημα που μας δίνει ο Παπαδιαμάντης για τη Φραγκογιαννού προκύπτει, βέβαια, όπως επισημάνθηκε ήδη, η εξελικτική κατά φάσεις πορεία της από τη δύσκολη υπέρβαση των αρχικών δισταγμών της κατά το πρώτο έγκλημα (της εγγονής της) (πρώτη φάση), στη βαθμιαία εξοικείωση προς την ιδέα της εκτέλεσης εγκλημάτων «για το καλό» των μικρών κοριτσιών που σκοτώνονται ωςάν από θεϊκό χέρι (δεύτερη φάση) και, τέλος, στη σχεδόν απόλυτη πώρωση, εκεί όπου το έγκλημα προκαλεί αφ' εαυτού μία «άγρια χαρά» και γίνεται, έως ένα βαθμό, αυτοματοποιημένα, κάτι σαν «ονειρικό αυτόματο»³¹. Πάντως σε όλες αυτές τις φάσεις η ηρωίδα του έργου διατηρεί πλήρη επαφή με το περιβάλλον της, γνωρίζει πολύ καλά ότι είναι «αμαρτωλή» και ότι διαπράττει εγκλήματα, αφαιρώντας τη ζωή των άλλων, γι' αυτό άλλωστε και νοιώθει συνεχώς τύψεις, σε καμία, δε, περίπτωση δεν εκδηλώνει διάθεση αυτοκτονίας ή κατάθλιψης³², έστω και αν συχνά διστάζεται ότι οι προσπάθειες διαφυγής της είναι μάλλον μάταιες (π.χ, κεφ. ΙΑ', σελ. 91=III, 475: «...στον άλλο κόσμο θ' ανταμώσω τον πατέρα σας...»). Επιπλέον, δεν αναφέρονται στο έργο ως προς τη Φραγκογιαννού ακουστικές ψευδαισθήσεις, ηχώ της σκέψης και παραληρητικές ιδέες, αν και η βοή του νερού που προσλαμβάνεται ως φωνή «Φόνισσα, Φόνισσα» θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι βρίσκεται στα όρια μεταξύ παραίσθησης και ψευδαίσθησης. Πάντως, κατ' αρχήν η Φραγκογιαννού δεν φαίνεται να εντάσσεται στις κλασικές περιπτώσεις ενδογενών ψυχώσεων, δηλ. της σχιζοφρένειας και της διπολικής ή μανιοκαταθλιπτικής ψύχωσης, σύμφωνα με τα διεθνώς παραδεκτά κριτήρια διάγνωσης του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας*³³.

³⁰ *Ε. Α. Κοκόλη*, όπ. ανωτ. (σημ. 4), σελ. 58 και *Σ. Καργάκου*, Ξαναδιαβάζοντας τη «Φόνισσα», Αθήνα: Gutenberg, 1987, σελ. 50.

³¹ *Ε. Γ. Ασλανίδη*, Το μητρικό στοιχείο στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ράππας, 1988, σελ. 19 σημ. 3.

³² Πρβλ. *Χρ. Αντωνοπούλου*, Μια ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση της Φόνισσας (Α. Παπαδιαμάντης), εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, σελ. 32.

³³ Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F20, σελ. 106 και F31, σελ. 143 επ.

15. Βέβαια, είναι γεγονός ότι στη νομολογία των δικαστηρίων μας αναφέρεται η περίπτωση μητέρας που είχε αποπειραθεί να σκοτώσει το ηλικίας 10 μηνών βρέφος της σε αγροτική περιοχή της Χαλκιδικής, χορηγώντας του με μπιμπερό υδροχλωρικό οξύ, και θεωρώντας ότι έτσι ενεργούσε για το καλό του, επειδή, δηλ., δεν ήθελε να το δει αργότερα να αρρωστήσει από ψυχική νόσο, όπως η ίδια. Η γυναίκα αυτή κρίθηκε ακαταλόγιστη, διότι, σύμφωνα με τις ψυχιατρικές γνωματεύσεις, έπασχε από χρόνια άτυπη ψύχωση, ή, κατ' άλλη άποψη, από σχιζοφρενική ψύχωση παρανοειδούς τύπου με διαταραχές από τη σκέψη, το συναίσθημα, την κίνηση και τη συμπεριφορά.

Η διαφορά όμως από την περίπτωση της Φραγκογιαννούς είναι ότι στην περίπτωση της νομολογίας, η παρ' ολίγον φονέας του παιδιού της, ηλικίας 28 ετών, είχε κατά νου όχι μόνο να «φαρμακώσει» τα παιδιά της (είχε κι άλλα δύο), αλλά και να αυτοκτονήσει η ίδια, «για να μην τα βλέπει αργότερα σαν την ίδια» (άλλωστε, ψυχολογικά προβλήματα είχαν και δύο εκ των αδελφών της). Εξάλλου, μόλις έδωσε στο παιδί της το δηλητήριο και εκείνο άρχισε να κλαίει δυνατά και γοερά, η δράστις, προφανώς μεταμελούμενη, έσπευσε να τηλεφωνήσει στη μητέρα της, χάρη στην κινητοποίηση της οποίας το παιδί σώθηκε. Επιπλέον, η δράστις είχε παρουσιάσει ψυχολογικά προβλήματα και κατά το παρελθόν, οπότε καταλαμβάνονταν από μελαγχολία και τάσεις απομόνωσης, πίστευε, δε, ότι «τις έχουν κάνει μάγια», ενώ σε αρκετές περιπτώσεις θεωρούσε υπαίτιο της όλης κατάστασης τον σύζυγό της, «μια και κατά τους ισχυρισμούς της, ο τελευταίος γνώριζε καλά πως είναι ψυχικά άρρωστη, αλλά, παρ' όλα αυτά, σκόπιμα της έκανε τρία παιδιά για να παιδεύει και αυτήν και εκείνα που μοιραία, λόγω κληρονομικότητας, θα της έμοιαζαν και θα γινόντουσαν και αυτά ψυχασθενή»³⁴.

³⁴ Η επί λέξει παράθεση φράσεων γίνεται από το υπ' αρ. 323/1995 απαλλακτικό για τη δράστιδα Βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Χαλκιδικής, περ. «Υπεράσπιση», 2/1996, 352 επ.

16. Παρεμφερής είναι και μία ακόμη περίπτωση δράστη (πατέρα), ο οποίος, «χωρίς να προηγηθεί καμία διαφωνία, φιλονικία ή άλλη διατάραξη της οικογενειακής τους ζωής», έριξε ένα βάζο στο πρόσωπο της (ακόμη) κοιμώμενης συζύγου του, προξενώντας της πολλαπλά τραύματα, συνέχισε επιτιθέμενος κατά των δύο ανήλικων τέκνων του και τραυματίζοντάς τα, ευτυχώς, ελαφρά, τέλος, δε, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει, κόβοντας τις φλέβες των χεριών του και την κοιλιακή του χώρα με κομμάτι γυαλιού. Από τις μαρτυρικές καταθέσεις προκύπτει ότι ο δράστης «έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη και τρυφερότητα προς την σύζυγο και τα παιδιά τους». Όμως, σύμφωνα με τις γνωματεύσεις των ψυχιάτρων, έπασχε «από ψύχωση με παραληρητικές ιδέες υποτιμητικού, μειονεκτικού και ταπεινωτικού περιεχομένου», στη δε εγκληματική του ενέργεια προέβη «για να λυτρωθεί (πιθανότατα) ο ίδιος, η σύζυγός του και τα παιδιά του, στους οποίους πίστευε ότι επισώρευσε δεινά»³⁵.

17. Στις ανωτέρω περιπτώσεις, οι οποίες επιστημονικά ορίζονται ως «αλτρουιστικές ανθρωποκτονίες»³⁶, βασική μορφή είναι αυτή της συνδυασμένης ανθρωποκτονίας - αυτοκτονίας και μάλιστα από μητέρα που ενεργεί στο πλαίσιο μείζονος καταθλιπτικής διαταραχής ή -δευτερευόντως- σχιζοφρένειας, αλλά και άγχους ότι κάποιος κίνδυνος απειλεί ή φαίνεται να απειλεί τους αγαπημένους της. Κατά κανόνα εδώ, όπως και στις προαναφερθείσες δύο νομολογιακές περιπτώσεις, πρόκειται για σαφείς ψυχωτικές διαταραχές που αίρουν τον καταλογισμό. Υπάρχει, ωστόσο, και ένα σημαντικό ποσοστό τέτοιων περιπτώσεων με υστερική σημειολογία, χωρίς άλλα

³⁵ Βλ. Βούλευμα υπ' αρ. 3693/1993 του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αθηνών, περ. Αρμενόπουλος ΜΖ', 1993, 945 επ.

³⁶ Βλ. Γ. Αλεβιζόπουλου, Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Μ. Παρισιάνου, 1998 σελ. 90 και τις εκεί βιβλ. παραπομπές. Βλ. επίσης *Ioanna Manolaraki*, Infanticidio e figlicidio: Problemi criminologici e psichiatrico forensic, Tesi di laurea, Università di Milano, Anno Academico 2001-2002, σελ. 73 επ. και *Isabella Merzagora Betsos*, Demoni del Focolare. Mogli e madri che uccidono, δακτυλογραφημένο κείμενο προς εκτύπωση, Μιλάνο 2004, ιδίως σελ. 78 επ. και 81.

ψυχοπαθολογικά ευρήματα. Να υποθέσει, άραγε, κανείς ότι θα μπορούσε να υπαχθεί εδώ και η περίπτωση της Φραγκογιαννούς;

18. Μία τέτοια προσέγγιση δεν φαίνεται να ευσταθεί. Όπως τονίσθηκε ήδη, βασική προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί μία ανθρωποκτονία ως «αλτρουιστική» είναι να υπάρχει το στοιχείο της έντονης αγάπης προς τα πρόσωπα που υφίστανται την ανθρωποκτόνο επίθεση και, μάλιστα, επίθεση προερχόμενη κατά κανόνα από τους γονείς ή τα γονεϊκά υποκατάστατα του παιδιού. Όμως, στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς οι ενέργειές της δεν διαπνέονται από αισθήματα αγάπης προς τα θύματα της. Κάθε άλλο! Όπως ορθά παρατηρήθηκε από τη *Γαλάτεια Σαράντη*³⁷ «η Φραγκογιαννού έχει εξυπνάδα, έχει μυαλό, έχει κρίση, έχει μαχητικότητα, μόνο αγάπη δεν έχει», ενώ και για τον *Παπαγιώργη*³⁸ η Φόνισσα «στα μύχιά της- κρύβει [απλώς] μια κακοφορμισμένη μητρική αγάπη».

VI. Τα βαθύτερα κίνητρα για τις ανθρωποκτονίες της Φόνισσας.

19. Πιθανότερη, λοιπόν, φαίνεται η εκδοχή ότι η Φραγκογιαννού σκότωνε κυρίως για να φέρει ένα ψυχικό αντιστάθμισμα στις τεράστιες ταλαιπωρίες που υπέστη καθ' όλη την διάρκεια της ζωής της ως γυναίκα, για να εκτονώσει δηλ. το μίσος της προς την κοινωνία, αλλά και προς το ίδιο το γυναικείο φύλο, το οποίο υποτίθεται ότι έφταιγε για όλη της την κατάντια³⁹. Το ότι η διάπραξη των φόνων είχε αυτό το βαθύτερο κίνητρο και όχι την υποτιθέμενη λύτρωση των μικρών κοριτσιών από τα επικείμενα βάσανα της ζωής

³⁸ Βλ. *Κ. Παπαγιώργη*, Αλέξανδρος Αδαμαντίου Εμμανουήλ, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002, σελ. 190.

³⁹ Πρβλ. *Ε. Τζεμπελίκο*, ανωτ., υπό 4, *Μαρ. Γκασούκα*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλippότης, 1998, σελ. 161 και 164. Πρβλ. *Ξ. Χαράλάμπους*, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Φόνισσα»: Οι ψυχικές διαδρομές μέχρι το φόνο, εις: περ. «Διαβάζω», Ιούλιος - Αύγουστος 2004, σελ. 143 επ., η οποία συσχετίζει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς και με το μίσος προς τη μητέρα της.

προκύπτει και από τα αισθήματα, τα οποία βίωσε η Φραγκογιαννού, όταν, έχοντας πλέον εξοικειωθεί απόλυτα με την ιδέα του εγκλήματος, διέπραξε την τελευταία της ανθρωποκτονία: «*Ησθάνετο την στιγμήν εκείνην αγρίαν χαράν να πνίξη το μικρόν θυγάτριον*». «Στην πραγματικότητα», λοιπόν, την ώρα εκείνη, όπως επισημαίνει ο *Στεργιόπουλος*⁴⁰ «την είχε ολόκληρη κυριέψει η σκοτεινή ηδονή του εγκλήματος», αυτό, που, όπως προαναφέραμε, ο Πόε χαρακτηρίζει ως το «πνεύμα της διαστροφής». Εάν όμως αποκλεισθεί η περίπτωση των ενδογενών ψυχώσεων, παραμένει ωστόσο το καίριο ερώτημα για το είδος της τυχόν ψυχικής διαταραχής ή διαταραχής της συμπεριφοράς, από το οποίο ενδεχομένως έπασχε η Φραγκογιαννού.

VII. Η συμπεριφορά της Φόνισσας ως περίπτωση ψυχικής διαταραχής.

20. Μία πιθανή εξήγηση, που, όπως είδαμε, προτάθηκε, από τον υφηγητή *Φ. Σκούρα*, συνδέει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς με την «ψυχοορμητική “καταναγκαστική” ψυχονεύρωση». Σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας* (Π.Ο.Υ.), που επεξεργάσθηκαν για την ελληνική γλώσσα οι Καθηγητές *Στεφανής, Σολδάτος και Μαυρέας*, πρόκειται στην περίπτωση αυτή για «ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή»⁴¹, με ιδεολοπτικές σκέψεις και ψυχαναγκαστικές πράξεις ή ιεροτελεστίες. Όμως, τα ψυχαναγκαστικά συμπτώματα, ως αυτοτελής κατηγορία διαταραχών της συμπεριφοράς, ιδίως, δε, οι ιδεοληπτικές σκέψεις, εμφανίζουν κατά τον Π.Ο.Υ. στενή σχέση με την κατάθλιψη, ενώ στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς δεν περιγράφεται πουθενά κάποια καταθλιπτική διαταραχή. Επιπλέον, τα ψυχαναγκαστικά συμπτώματα πρέπει να είναι πηγή δυσφορίας και ο ασθενής να ανθίσταται ακόμη ανεπιτυχώς σ’ ένα τουλάχιστον από αυτά, ενώ στην

⁴⁰ *Κ. Στεργιόπουλου*, *Ο Παπαδιαμάντης σήμερα. Διάρθρωση και χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του*, (1977¹), εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.), *όπ. ανωτ.* (σημ. 8), σελ. 267.

περίπτωση της Φραγκογιαννούς η κυριότερη από τις ιδέες αυτές, ότι δηλ. τα μικρά κορίτσια δεν πρέπει να έρχονται στον κόσμο και, εάν έρχονται, να θανατώνονται, ουδέποτε αμφισβητήθηκε σοβαρά από αυτήν. Ακόμη και η ιδέα ότι η ίδια η Φραγκογιαννού ενομιμοποιείτο να θανατώνει μικρά κορίτσια για να τα γλυτώνει από τα βάσανα της ζωής και του φύλου τους, δεν τέθηκε ποτέ από αυτήν υπό αμφισβήτηση, αλλ' απλώς επιζητήθηκε -μέσω θεοδικίας- η θεία επίνευση για τις αντίστοιχες εγκληματικές πράξεις της. Τέλος, έστω και αν αρχικά, κατά τη διάπραξη των πρώτων της ανθρωποκτονιών και προτού πραγματώσει την ιδέα της να «γλυτώνει» με ανθρωποκτονίες τα μικρά κορίτσια από βάσανα, η Φραγκογιαννού «*ησθάνθη μέσα της φοβεράν πάλην*» (κεφ. Θ', σελ. 73=III, 463) όμως στη συνέχεια, το αίσθημα που τελικά επεκράτησε, όταν τις διέπραττε, ήταν μόνον η «*άγρια χαρά*» (κεφ. ΙΔ', σελ. 126=III, 498).

21. Μία άλλη πιθανή εξήγηση προτάθηκε, όπως αναφέραμε ήδη, από τον επ. Καθηγητή κ. Ερ. Τζεμπελίκου, ο οποίος συσχετίζει τη συμπεριφορά της Φραγκογιαννούς με την περίπτωση της αντικοινωνικής συμπεριφοράς ή δυσκοινωνικής διαταραχής της προσωπικότητας. Σε γενικές γραμμές η άποψη αυτή, σύμφωνα με τα κριτήρια του *Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας*⁴², φαίνεται έως ένα βαθμό να έχει έρεισμα: Η Φραγκογιαννού παρουσιάζει πράγματι συναισθηματική σκληρότητα και αδιαφορία στα συναισθήματα των άλλων (αν και βοήθησε κατ' επανάληψη τον γιο της Μούτρο: κεφ. ΣΤ', σελ. 51 επ., 54 επ.=III, 448 επ., 451 επ.). Έχει, επίσης, πολύ μικρή ανοχή στη ματαίωση και χαμηλό ουδό στην εκτόνωση της επιθετικότητάς της. Ωστόσο, δυσκολότερα μπορεί κανείς να δεχθεί στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς τα υπόλοιπα κριτήρια αυτής της διαταραχής, όπως αναφέρονται από τον Παγκόσμιο Οργανισμό

⁴¹ Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F42, σελ. 177 επ.

⁴² Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F60.2, σελ. 256 επ.

Υγείας. Έτσι, εάν κρίνει κανείς από τον τρόπο με τον οποίο τη βοήθησε έπειτα από χρόνια η γνωστή της Μαρούσα (κεφ. ΙΑ', σελ. 93 επ.=III, 477 επ.), δεν φαίνεται να της λείπει η ικανότητα στη διατήρηση σχέσεων διάρκειας. Επίσης, αν ληφθούν υπόψη οι εντονότερες τύψεις από τις οποίες διακατεχόταν η Φραγκογιαννού μετά την τέλεση των εγκλημάτων της, δεν μπορεί να γίνει εδώ λόγος για ανικανότητά της να βιώσει ενοχή, έστω βέβαια και αν οι τύψεις αυτές δεν ήταν στη συνέχεια αρκετές να την αποτρέψουν, ως εμπειρία, από νέα εγκλήματα. Περαιτέρω, δεν φαίνεται να υπάρχει στη Φραγκογιαννού έντονη και «εκσημασμένη» τάση της να ρίχνει το φταίξιμο στους άλλους ή να προσφέρει αληθοφανείς εκλογικεύσεις για την εγκληματική συμπεριφορά της, αφού τα όσα ισχυρίζεται για την «κακή μοίρα» των κοριτσιών της εποχής της τα εκλαμβάνει και η ίδια ως βάσιμα και δεν τα επικαλείται απλώς ως πρόσχημα για να αποσεισει τις ευθύνες της.

22. Τέλος, και ένα ακόμη κριτήριο του Π.Ο.Υ. δεν καλύπτεται εδώ πλήρως, δηλ. η τυχόν καταφανής και επίμονη στάση έλλειψης υπευθυνότητας και σεβασμού απέναντι στα κοινωνικά πρότυπα, τους κανόνες και τις υποχρεώσεις. Ασφαλώς η αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, και ιδίως νεογέννητου παιδιού, αποτελεί πράξη αποδοκιμαστέα και αντίθετη στους κοινωνικούς κανόνες και, επίσημα τουλάχιστον, καταδικάζεται από όλους. Δεν πρέπει όμως να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι, όπως έχει ήδη τονισθεί κατ' επανάληψη⁴³, σε μη ανεπτυγμένες κοινωνίες πατριαρχικής δομής τα κορίτσια θεωρούνται βάρος για την κοινωνία και, συνακόλουθα, ενθαρρύνεται η εξάλειψή τους ή, έστω, η διαφοροποίησή τους από τα «παιδιά», που είναι μόνο τα αγόρια (ακόμη και ο Παπαδιαμάντης αναφέρει χαρακτηριστικά στη

⁴³ Βλ. Γ. Χαριτάκη, Η παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1941, σελ. 48, Ν. Courakis, Contribution à une analyse pluridisciplinaire de l' infanticide, εις: Revue pénitentiaire et de Droit pénal, 1978, σελ. 351 επ., Ν. Βέη, Ο πάπυρος του Ιλαρίωνος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΒ', τχ. 264, Χριστούγεννα 1937, σελ. 15 επ., Μ. Αρχιμανδρίτου, Έγκλημα και Λογοτεχνία: Η «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εις: Επιστ. Επετηρίδα «Αρμενόπουλου», τ. 20, Θεσσαλονίκη, 1989, σελ. 234.

«Φόνισσα», κεφ. Β', σελ. 18=III, 426, ότι άλλο το παιδί, και άλλο το κορίτσι!: «και η ανδραδέλφη (...) με (...) εν' άλλο παιδίον κ' εν κοράσιον ανήλικα»). Βέβαια στη Σκιάθο το ζήτημα δεν τίθεται τόσο πολύ στη βάση μιας πατριαρχικής δομής της οικογένειας, αφού οι περισσότεροι άνδρες έλειπαν ως μετανάστες ή ναυτικοί και οι οικογένειες λειτουργούσαν κυρίως με γυναίκες⁴⁴, οι οποίες μάλιστα σε πολλά έργα του Παπαδιαμάντη, όπως και στη «Φόνισσα», εμφανίζονται ανδροπρεπείς και παντρεμένες με αδύναμους άνδρες⁴⁵. Όμως, επειδή υπήρχε τότε, ιδίως στα νησιά των Σποράδων, αλλά έως πρόσφατα και στην υπόλοιπη Ελλάδα⁴⁶, εθιμικός κανόνας να προικίζονται οι νέες κοπέλλες, προ πάντων, δε, η «κανακαρά» (πρωτότοκη), με σπίτι και με μετρητά⁴⁷, η γέννηση κοριτσιών, όπως επισημάνθηκε ήδη ανωτέρω (υπό 7), δημιουργεί δυσβάσταχτα οικονομικά προβλήματα στις οικογένειες, με αποτέλεσμα είτε να μένουν ανύπαντρες οι κοπέλες και να μαραζώνουν έγκλειστες στο σπίτι⁴⁸, είτε η οικογένειά τους να γίνεται αντικείμενο σκληρών εκβιασμών και πιέσεων από τους υποψήφιους γαμπρούς⁴⁹. Μάλιστα οι κάτοικοι της γειτονικής Σκοπέλου είχαν ξεσηκωθεί πολλές φορές για την κατάργηση αυτού του εξοντωτικού εθίμου, το οποίο αποτελούσε αιτία συνεχών τριβών και εντάσεων⁵⁰. Επομένως η Φραγκογιαννού,

⁴⁴ Πρβλ. *Τ. Χρυσάφη*, Η αποκρυπτογράφηση του Παπαδιαμάντη. Μικρή Εισαγωγή, Σέρρες: εκδ. Χρυσάφη, 2003³, σελ. 78.

⁴⁵ *Guy (Michel) Saunier*, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 244 και *Ι. Ορφανίδου*, Η «Φόνισσα» ως κοινωνικό μυθιστόρημα. Μια παράλληλη ανάγνωση προς τα Ρόδινα ακρογιάλια, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσεύς, 2000, σελ. 266.

⁴⁶ Βλ. *Κ. Ρωμαίου*, Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του, Αθήνα, 1959, σελ. 357 επ. = *του ιδίου*, Εμείς οι Έλληνες. Μορφές ευαισθησίας του λαϊκού πολιτισμού, Αθήνα, 1974, σελ. 63 επ.

⁴⁷ Βλ. π.χ. *Γ. Α. (φον) Μάουρερ*, Ο Ελληνικός Λαός, Εισαγωγή - Σχόλια Τάσου Βουρνά, Μτφρ. Όλγας Ρουμπάκη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976 (γερμ. 1835¹), 105 επ., 148-149, 153, 234-235, 685-686, *Αναστ. Χριστοφιλόπουλου*, Βυζαντινόν και Μεταβυζαντινόν Δίκαιον εις τα διηγήματα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Ε.Ε.Β.Σ.), τ. ΚΣΤ', Αθήνα, 1956, σελ. 329-330, *Α. Σ. Γεωργιάδη*, Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Ελληνική Δικαιοσύνη», 44: 2003, 1-13: 9-10.

⁴⁸ Βλ. *Μαρ. Γκασούκα*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλίππότης, 1998 σελ. 79 επ.

⁴⁹ Βλ. *Γ. Βλαχογιάννη*, Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΓ', τχ. 265, 1.1.1938, σελ. 11-12 και κεφ. Β', σελ. 21=III, 428 της «Φόνισσας».

⁵⁰ Βλ. Βλ. *Γ. Βλαχογιάννη*, όπ. ανωτ. (σημ. 49), σελ. 12, *Guy (Michel) Saunier*, όπ. ανωτ. (σημ. 6), σελ. 227 και *Α. Σ. Γεωργιάδη*, όπ. ανωτ. (σημ. 47), σελ. 9' ως προς αντίστοιχες διαμαρτυρίες στη Σκιάθο πρβλ. *Χρ. Β. Χειμωνά*, Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και τα νομικά, έκδ. περ. «Δικαίωση», Αρχείο Σκιάθου 16, Αθήνα, 1983, σελ. 11 επ.

διεκδικώντας για τον εαυτό της τον ρόλο κάποιας συνεργού στο υποτιθέμενο έργο των αγγέλων να αφαιρούν τις ζωές νεογέννητων ή μικρών κοριτσιών, δεν ερχόταν κατ' ουσίαν σε αντίθεση με τα κοινωνικά πρότυπα, τους κανόνες και τις υποχρεώσεις των συμπολιτών της, αλλά μόνο με τους κανόνες της θρησκευτικής ηθικής και του επίσημου κράτους. Αξιοσημείωτο είναι άλλωστε ότι ακόμη και στις προηγμένες χώρες της Ευρώπης κατά τον 19^ο αι. η ανθρωποκτονία μικρών κοριτσιών, γι' άλλους εν μέρει λόγους απ' ό,τι στη Σκιάθο, εθεωρείτο ως ένα συνηθισμένο φαινόμενο⁵¹.

VII. Καταληκτικά συμπεράσματα για την ψυχο(παθο)λογική ιδιαιτερότητα της Φόνισσας και την ποινική της αντιμετώπιση.

23. Ενόψει των ανωτέρω, η υπόθεση της αντικοινωνικής ή δυσκοινωνικής διαταραχής της προσωπικότητας δεν φαίνεται να καλύπτει επαρκώς την περίπτωση της Φραγκογιαννούς, πολύ, δε, περισσότερο αφού δεν λαμβάνονται υπόψη και οι ιδεοληπτικές της σκέψεις και ο ρόλος της, όπως πίστευε η ίδια, ότι εκτελεί μία θεία αποστολή.

24. Περισσότερο εύλογη εμφανίζεται, με τα δεδομένα αυτά, η ένταξη της Φραγκογιαννούς στην κατηγορία της αναφερόμενης από τον Π.Ο.Υ ως «σχιζότυπης διαταραχής». Μάλιστα κατά τον *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*⁵², αρκεί να συντρέχουν 3 ή 4 από τα παρατιθέμενα εννέα κριτήρια διάγνωσης, για να καταφασθεί η διαταραχή. Απαιτείται, έτσι, το άτομο να φαίνεται ψυχρό και απόμακρο, να έχει μειωμένη επαφή με τους άλλους και τάση για κοινωνική απόσυρση, επίσης, δε, να παρουσιάζει παράξενη, εκκεντρική ή παράδοξη συμπεριφορά. Έως εδώ η Φραγκογιαννού φαίνεται να πληροί τις προϋποθέσεις, αφού στο έργο δεν υπάρχουν ενδείξεις για ιδιαίτερες φιλίες ή σχέσεις της

⁵¹ Βλ. *K. Laster*, *Infanticide: A litmus test for feminist criminological theory*, εις: *Ngairé Naffine* (ed.), *Gender, Crime and Feminism*, Aldershot / Brookfield USA etc: Dartmouth, 1995 (1989¹), σελ. 152.

Φραγκογιαννούς με τους άλλους, ενώ αντίθετα επισημαίνεται ότι ήταν και αυτή, κατά τα λεγόμενα της μητέρας της, μία «*μικρή Στριγλίτσα*» (κεφ. Β', σελ 16=III, 424), όπως αντίστοιχα και η μητέρα της «*ήτο μία από τας σπρίγλας της εποχής της*» (κεφ. Α', σελ. 7=III, 418). Αμφότερες, μάλιστα, ασχολούνταν με βότανα και μαγανείες, η δε μητέρα της Φραγκογιαννούς και με μάγια (κεφ. Γ' και Α', σελ. 27 και 7=III, 432 και 418). Επομένως πρέπει να υπήρχε στη Φραγκογιαννού έντονο το στοιχείο της εκκεντρικότητας και της υποτιθέμενης επικοινωνίας με χθόνιες και υπέργειες δυνάμεις. Στο ίδιο πλαίσιο και για τους ίδιους λόγους θα πρέπει να ενταχθεί και ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών των περιπτώσεων, δηλ. οι παράξενες πεποιθήσεις ή η μαγική σκέψη, που επηρεάζουν τη συμπεριφορά και ευρίσκονται σε διάσταση με την υπο-πολιτισμική ομάδα, στην οποία ανήκει το άτομο. Όμως, και ορισμένα άλλα (τρία) κριτήρια αυτής της διαταραχής φαίνεται ότι αρμόζουν στην κλινική εικόνα της Φραγκογιαννούς: (α) Καχυποψία ή παρανοϊκές ιδέες (πράγματι, η Φραγκογιαννού πίστευε ότι είχε να εκτελέσει θεόθεν μια ειδική αποστολή). (β) Ιδεοληπτικές σκέψεις χωρίς εσωτερική αντίσταση (όπως προαναφέρθηκε, η Φραγκογιαννού φαίνεται να διακατέχεται πλήρως και συνεχώς από την ιδέα ότι τα νέα κορίτσια δημιουργούν, ήδη από τη γέννησή τους, ανυπέρβλητα προβλήματα στα ίδια και στις οικογένειές τους, και γι' αυτό πρέπει να πεθαίνουν). (γ) Οι ασυνήθιστες αντιληπτικές εμπειρίες, περιλαμβανομένων σωματοαισθητικών ή άλλων παραισθήσεων (χαρακτηριστική είναι εδώ η βοή του νερού που άκουγε η Φραγκογιαννού και που μεταλλασσόταν βαθμιαία και παραισθητικά ή ίσως και ψευδαισθητικά σε «*έναθρον φωνήν - Φόνισσα - Φόνισσα!*»). Δύο άλλα γνωρίσματα αυτής της διαταραχής, δηλ. η ασαφής, λεπτολόγος ή στερεότυπη σκέψη και τα κατά καιρούς ψυχωσικόμορφα επεισόδια με έντονες παραισθήσεις ή ψευδαισθήσεις, αφορούν ενδεχομένως βαρύτερες ψυχοπαθολογικές μορφές αυτής της διαταραχής και δεν φαίνονται να

⁵² Βλ. *Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας*, όπ. ανωτ. (σημ. 10), F21, σελ. 118 επ.

επαληθεύονται στην περίπτωση της Φραγκογιαννούς. Πάντως, εφόσον ο ανωτέρω ψυχολογικός χαρακτηρισμός της σχιζότυπης διαταραχής ευσταθεί⁵³, η Φραγκογιαννού αναδεικνύεται με την εγκληματική της δράση σε πρόσωπο μειωμένου καταλογισμού, πρόσωπο, δηλ., το οποίο διαθέτει μεν την ικανότητα διάγνωσης του αδίκου, αλλ' έχει μειωμένη την ικανότητα συμμόρφωσης με την

⁵³ Με την άποψη του κειμένου συμφωνεί και ο Καθηγητής της Ψυχιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κ. Κώστας Σολδάτος, ο οποίος, όταν έθεσα υπόψη του την παρούσα εργασία, είχε την καλωσύνη να μου αποστείλει ηλεκτρονική επιστολή όπου αναφέρονται και τα εξής: «Με πολύ ενδιαφέρον “έριξα μια ματιά” στο κείμενο που μου στείλατε και ζήτησα από το συνεργάτη μου Επίκουρο Καθηγητή Ψυχιατρικής κ. Ι. Ζέρβα (ο οποίος συμβαίνει να είναι και λογοτέχνης) να το διαβάσει προσεκτικά στο λίγο διαθέσιμο χρόνο. Η γνώμη και των δύο μας είναι ότι το κείμενο είναι πολύ προσεγμένο και τεκμηριωμένο και με σεβασμό όχι μόνο στο γράμμα της ψυχιατρικής νοσολογίας αλλά και στην ουσία της. Τεκμηριώνεται καλά το επιχείρημα της Φραγκογιαννούς ως σχιζότυπης προσωπικότητας. Συμφωνώ με την απόρριψη των διαγνώσεων της ψυχαναγκαστικής διαταραχής και της αντικοινωνικής προσωπικότητας. Παρότι, όπως καθαρά σημειώνεται, μιλάμε θεωρητικά για ένα αμφισβητούμενο πρόσωπο, θα μπορούσε να έχει ισχύ και η διάγνωση της παραληρητικής διαταραχής. Η χρονιότητα και η έκταση των συμπτωμάτων της όμως πλησιάζει περισσότερο την πιθανή διάγνωση σ' αυτή της σχιζότυπης διαταραχής. Ευχαριστώ που μας δώσατε την ευκαιρία να διαβάσουμε την πραγματεία σας(...)».

Εξάλλου, και η συνάδελφός μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Νομική Σχολή) Λέκτωρ κ. *Αγλαΐα Λιούρδη*, ειδικευμένη σε θέματα (ψυ)ιατρικού δικαίου, σε κείμενό της που μου παρέδωσε χωρίς να διαβάσει την παρούσα εργασία, καταλήγει και αυτή στην εκδοχή της σχιζότυπης διαταραχής, αλλά σε συνδυασμό και με τρεις άλλες μορφές διαταραχών, οι οποίες χαρακτηρίζουν τις λεγόμενες «προψυχωτικές προσωπικότητες ή χαρακτήρες» και οδηγούν σε δικαστική απόφαση για μειωμένο καταλογισμό, κατ' ά. 36 και 38 ΠΚ. Ειδικότερα στο κείμενό της η κ. Λιούρδη σημειώνει και τα εξής: «(...) [Υποστηρίζεται και η εκδοχή ότι] η Φραγκογιαννού θα θεωρηθεί μειωμένου καταλογισμού (ά. 36ΠΚ), διότι η διαταραχή της προσωπικότητάς της δεν φτάνει στα σημεία της πλήρους ανικανότητας.

Την τελευταία θέση υιοθετώ και εγώ με το εξής σκεπτικό:

Η Φραγκογιαννού ανήκει στις λεγόμενες «προψυχωτικές προσωπικότητες ή χαρακτήρες». Συγκεκριμένα συνδυάζει:

αα) Στοιχεία παρανοϊκής προσωπικότητας, όπως διάχυτη καχυποψία και αμφισβήτηση καθώς και εχθρικότητα.

ββ) Στοιχεία σχιζοειδούς προσωπικότητας όπως συναισθηματική ψυχρότητα. Τα άτομα με την παραπάνω προσωπικότητα χωρίς να χάνουν την επαφή με την πραγματικότητα, προτιμούν να ζουν κλεισμένοι στον εαυτό τους, είναι ανίκανοι να εκφράσουν θυμό όταν πρέπει και χρειάζεται και βρίσκουν διέξοδο στη φαντασία τους.

γγ) Στοιχεία «αντικοινωνικής προσωπικότητας» (η λεγόμενη «ηθική παραφροσύνη» όπως την περιέγραψε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Τζαίμς Πρίτσαρντ). Τα άτομα αυτά –όπως η Φραγκογιαννού εν προκειμένω- είναι ανίκανα να συμμορφωθούν με τις καθιερωμένες αρχές της κοινωνίας –παρά το γεγονός ότι καταλαβαίνουν τη διαφορά ανάμεσα στο καλό και στο κακό και έχουν επίγνωση των συνεπειών των πράξεών τους.

δδ) Τέλος, παρουσιάζει και στοιχεία της λεγόμενης «σχιζοτυπικής προσωπικότητας», η οποία είναι ένας συνδυασμός οριακής και σχιζοφρενικής διαταραχής.

Οι παραπάνω διαταραχές της προσωπικότητας, σύμφωνα με την ισχύουσα νομολογία αλλά και μεγάλο μέρος της θεωρίας, κατατάσσονται μεν στο βιολογικό κριτήριο της «νοσηρής διατάραξης των πνευματικών λειτουργιών» αλλά με την νομική έννοια της νόσου και όχι την ιατρική έννοια, η οποία είναι στενότερη, δεν μπορούν όμως οι παραπάνω διαταραχές –πάντα με την κρατούσα άποψη- να φθάσουν σε σημεία ανικανότητας προς καταλογισμό, όπως αυτή ορίζεται στο άρθρο 34 ΠΚ, διότι το αξιολογικό κριτήριο της ικανότητας διάγνωσης του αδίκου χαρακτήρα της πράξης, στα υπό συζήτηση άτομα υφίσταται κατά κανόνα. Όμως, ο παραπάνω συνδυασμός –όπως κατά τη γνώμη μου παρουσιάζεται στο πρόσωπο της Φραγκογιαννούς- οδηγεί άνευ ετέρου στην παραδοχή της μειωμένης ικανότητας προς καταλογισμό, όπως αυτός ορίζεται στο άρθρο 36 ΠΚ και άρα και στην ανάλογη μεταχείρισή της σύμφωνα με τα άρθρα 37 ΠΚ επ., ειδικότερα δε σύμφωνα με το άρθρο 38 ΠΚ».

αντίληψή του για τον άδικο χαρακτήρα των πράξεών του. Περαιτέρω, πρόκειται για άτομο ανεξέλεγκτο και άρα αντικειμενικώς επικίνδυνο για την κοινωνία. Γι' αυτό και αν προσαγόταν σε δίκη, θα έπρεπε, πιστεύω, να υπαχθεί στις ρυθμίσεις του ά. 38 ΠΚ, δηλ. να θεωρηθεί ως επικίνδυνη εγκληματίας με ελαττωμένο καταλογοισμό⁵⁴ και να καταδικασθεί, επομένως, σε περιορισμό εντός ψυχιατρικού καταστήματος ή παραρτήματος φυλακών.

25. *Ευτύχησα να έχω διδάσκαλό μου τον τιμώμενο εδώ Καθηγητή και Ακαδημαϊκό Απόστολο Γεωργιάδη μόλις αυτός επέστρεψε από τη Γερμανία και ανέλαβε διδακτικά καθήκοντα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το 1969. Υπήρξε πάντοτε προσηνής με τους φοιτητές και τους έδωσε πλούσια ερεθίσματα να εμβαθύνουν στα νομικά προβλήματα. Κυρίως, όμως τους έδωσε το μεγάλο παράδειγμα του ήθους. Και ακόμη, την έφεση για προσήλωση στην επιστήμη, χωρίς όμως να παραμελείται η ζώσα πραγματικότητα, η ίδια η ζωή. Χάρηκα ιδιαίτερα που ο εξαιρετος αυτός διδάσκαλος ασχολήθηκε πρόσφατα, κατά τον εναρκτήριο λόγο του στην Ακαδημία Αθηνών (2003), με ορισμένες πτυχές του έργου του Παπαδιαμάντη, ενός, δηλ. σύγχρονου Έλληνα που όχι μόνο απέδωσε αριστουργηματικά την ψυχοσύνθεση των ηρώων του, αλλά και προχώρησε, κατά την ωραία έκφραση του Ελύτη⁵⁵, σε μία «ειρηνική επανάσταση» για τα κακώς κείμενα που εμάστιζαν και μαστίζουν ακόμη τη χώρα μας⁵⁶. Πιστεύω*

⁵⁴ Πρβλ. *Α. Κοτσολή*, Εισαγωγή στη Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα -Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, 2002³, σελ. 129 επ. *Αγλ. Λιούρδη*, Αρση και μείωση της ικανότητας προς καταλογοισμό. Ενιαία ή διαφορετικά βιολογικά κριτήρια διάγνωσης;, εις: περ. «Υπεράσπιση», 1995, 233-249: 237 επ. και της *ιδίας*, Η ποινική αντιμετώπιση δραστών ελαττωμένης ικανότητας προς καταλογοισμό κατά τα άρθρα 37 και 38 ΠΚ, εις: Μνήμη Νίκου Σ. Φωτάκη, Αθήνα/ Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1997, 109-122: 115 επ. Από τη σχετική αλλοδαπή βιβλιογραφία βλ. επίσης, ενδεικτικά: *Rolf Baer et al.*, Psychiatrie für Juristen, München/ Stuttgart: Beck/ Enke, 1988, 24 επ., 175 επ. και *Max Hamilton (ed.)*, Fish' s Schizophrenia, Bristol/ London/ Boston: Wright. PSG, 1984, ιδίως σελ. 65 και 178 (τα βιβλία ευρίσκονται στο Ποινικό Σπουδαστήριο της Νομικής Σχολής Αθηνών, οδός Σόλωνος 57).

⁵⁵ Βλ. *Οδ. Ελύτη*, Η μαγεία του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ύψιλον, 1996 (1976¹), σελ. 42.

⁵⁶ Για τον επαναστατικό και απειθαρχο χαρακτήρα του Παπαδιαμάντη, ήδη κατά την παιδική του ηλικία και κατά την περίοδο της στρατιωτικής του θητείας, βλ. π.χ. *Εμμ. Μοσχονά (επιμ.)*, Α. Παπαδιαμάντης, Αλληλογραφία. Σημειώσεις Octave Merlier, Αθήνα: Οδυσσεύς, 1981, σελ. ιστ', κβ', μη' και σημ. 191. Ως προς τις ίδιες τις επαναστατικές απόψεις του Παπαδιαμάντη στα διάφορα έργα του βλ. ιδίως *Ε. Ζάχου - Παπαζαχαρίου*, Ο Παπαδιαμάντης υπερασπιστής της βιοτεχνικής πόλης

ότι η παρούσα συμβολή μου στον Τιμητικό του Τόμο είναι προς την ίδια αυτή κατεύθυνση της αφοσίωσης στη Νομική Επιστήμη, αλλά χωρίς παραμέληση της ζώσας πραγματικότητας. Μιας πραγματικότητας που μας εμπλουτίζει, για παράδειγμα, με τους χυμούς της παπαδιαμαντικής λογοτεχνίας και με τα οδοιπορικά στη Σκιάθο. Και του είμαι ευγνώμων διότι αυτός και οι άλλοι διδάσκαλοί μου μας έδωσαν αυτό το κίνητρο για αναζητήσεις «εγγύς, πέραν και άνω της Νομικής Επιστήμης».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άγρα Τέλλου, Πώς βλέπουμε σήμερα τον Παπαδιαμάντη (α' δημ. 1936) εις: Ν.Δ. Τριανταφυλόπουλου (επιμ.), Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, 21 κείμενα, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1979, 119-188.

Αλεβιζόπουλου Γιώργου, Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Μ. Παρισιάνου, 1998.

Ανδρεαδάκη Ελευθ. / Ανν. Αποστολίδου, Ανθρωπολογία και Λογοτεχνία: Το παράδειγμα της «Φόνισσας» του Παπαδιαμάντη, εις περ. Εθνολογία, τχ. 6-7/1998-1999, Αθήνα 2000, 441-465.

Αντωνοπούλου Χριστ., Μία ψυχοκοινωνιολογική προσέγγιση της Φόνισσας (Α. Παπαδιαμάντης), εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 28-32.

Αρχιμανδρίτου Μαρίας, Έγκλημα και Λογοτεχνία: Η «Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, εις: Επιστ. Επετηρίδα «Αρμενόπουλου», τ.20, Θεσ/νικη, 1989, 231-237.

Ασλανίδη Ε. Γ., Το μητρικό στοιχείο στην «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ράππας, 1988.

(χώρας) και του κώδικα συμπεριφοράς της, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα, 2000, 279-293: 280 επ. και Μ. Σταφυλά, Ο επαναστατημένος χριστιανός Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, 2000, 331-342.

- Βαλέτα Γεωργ.*, Παπαδιαμάντης, η ζωή, το έργο του, η εποχή του, Αθήνα: Βίβλος, 1955 (και μεταγενέστερη ανατύπωση από τις εκδ. Χρ. Γιοβάνη, ως 6^{ος} τόμος των «Απάντων» του).
- Βέη Ν. Γ.*, Ο πάπυρος του Ιλαρίωνος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΒ΄, τχ. 264, Χριστούγεννα 1937, 15-18.
- Βλαχογιάννη Γιάννη*, Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Νέα Εστία», τ. ΚΓ΄, τχ. 265, 1.1.1938, 9-12.
- Courakis Nestor*, Contribution à une analyse pluridisciplinaire de l'infanticide, εις: Revue pénitentiaire et de Droit pénal, 978, 346-362.
- Γεωργιάδη Απ. Σ.*, Το ιδιωτικό δίκαιο στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, εις: περ. «Ελληνική Δικαιοσύνη», 44:2003, 1-13.
- Γκασούκα Μαρ.*, Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Φιλιππότης, 1998.
- Δημητρακοπούλου Φώτη*, Λεύκωμα Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ergo, 2001.
- του ιδίου*, Εισαγωγή και Επιμέλεια στο έργο «Η Φόνισσα» του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη με φωτογραφικό οδοιπορικό του *Γιάννη Μάγγου*, Αθήνα: Ergo, 2001.
- Δημοσθενόπουλου Δημ.*, Η «Φόνισσα» Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Εγκληματολογική Ανάλυσις. Η παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: Εργασίαι Τεταρτοετών Φοιτητών εις τας Φροντιστηριακάς Ασκήσεις του καθηγητού κ. Δημ. Καρανίκα, τχ. Α΄, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1968, 21-32.
- Ελύτη Οδυσσέα*, Η μαγεία του Παπαδιαμάντη, Αθήνα, Ύψιλον, 1996 (1976¹).
- Ζάχου - Παπαζαχαρίου Ε.*, Ο Παπαδιαμάντης υπερασπιστής της βιοτεχνικής πόλης (χώρας) και του κώδικα συμπεριφοράς της, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 279-293.
- Καλοσπύρου Νικ.*, Η αρχαιογνωσία του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Δόμος, 2002.
- Καράμβαλη Δημ.*, Η κοινωνική διάσταση στη «Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου

- του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 143-154.
- Καργάκου Σαράντου*, Ξαναδιαβάζοντας τη «Φόνισσα», Αθήνα, Gutenberg, 1987.
- Καρέλλη Ζωής*, Το αίσθημα στον Παπαδιαμάντη, εις: Μνημόσυνο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: «Ευθύνη» (Τετράδια «Ευθύνης» αρ. 15), 1981, 11-18.
- Katona Laszlo*, Επικαιρότητα και Αξίες του Παπαδιαμάντη, εις, περ. «Σκιάθος», τχ.20, 1981, 2-12.
- Κοκόλη Ξ. Α.*, Για τη "Φόνισσα" του Παπαδιαμάντη. Δύο Μελετήματα, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1993 (1984¹).
- Κοτσαλή Λεωνίδα*, Εισαγωγή στη Δικαστική Ψυχιατρική, Αθήνα: Α. Ν. Σάκκουλας, 2002³.
- Κουρέτα Δημ.*, Ανώμαλοι χαρακτήρες εις το αρχαίον δράμα, Αθήναι, 1951 (α' έκδ. με τίτλο: Αι ψυχώσεις εις την λογοτεχνίαν. Αρχαία Ελληνικά Δράματα, Αθήναι, 1930).
- Κρανιδιώτη Παντ.*, Εκτροπής Εγκώμιον. Άρθρα και Δοκίμια, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
- Laster Kathy*, Infanticide: A litmus test for feminist criminological theory, εις: *Ngairé Naffine* (Ed.), *Gender, Crime and Feminism*, Aldershot / Brookfield USA etc: Dartmouth, 1995 (1989¹), 151-164.
- Μαλεβίτση Χρ.*, Υπό την σκέπη της Γλυκοφιλούσας, εις: Μνημόσυνο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: «Ευθύνη» (Τετράδια «Ευθύνης» αρ. 15), 1981, 67-92.
- Μάουρερ (φον) Γκέοργκ Λούντβιχ*, Ο Ελληνικός Λαός, Εισαγωγή - Σχόλια: Τάσου Βουρνά, Μετφρ. Όλγας Ρομπάκη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1976 (γερμ. 1835¹).
- Μοσχονά Εμμ.* (επιμ.), Α. Παπαδιαμάντης, Αλληλογραφία. Σημειώσεις Octave Merlier, Αθήνα: Οδυσσέας, 1981 (α' εκδ. Γραμμάτων από τον Οκτάβιο Μερλιέ, 1934).
- Merlier Octave*, Α. Παπαδιαμάντη, Γράμματα, 1934.
- Μουλλά Παν.* (επιμ.), Α. Παπαδιαμάντης Αυτοβιογραφούμενος, Αθήνα: «Εστία», 1999 (1974¹).

- Ορφανίδου, Ιωάννα*, Η «Φόνισσα» ως κοινωνικό μυθιστόρημα. Μία παράλληλη ανάγνωση προς τα Ρόδινα ακρογιάλια, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσεάς, 2000, 256-273.
- Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.)*, Ταξινόμηση (ICD-10) Ψυχικών Διαταραχών και Διαταραχών Συμπεριφοράς. Κλινικές περιγραφές και οδηγίες για τη διάγνωση, Απόδοση στα ελληνικά και επιμέλεια: *Κ. Στεφανής, Κ. Σολδάτος, Β. Μαυρέας*, Αθήνα: Ιατρικές εκδόσεις Βήτα, 1992 (α' έκδ. στη Γενεύη: 1977).
- Παπαγιώργη Κωστή*, Αλέξανδρος Αδαμαντίου Εμμανουήλ, Αθήνα: Καστανιώτης, 2002³.
- Παπαδημητρίου Ιω.*, Η «Φόνισσα» του Αλ. Παπαδιαμάντη. Εγκληματικότητας και ψυχολογία της «Φόνισσας», εις: Εργασίαι Τεταρτοετών φοιτητών εις τας Φροντιστηριακάς Ασκήσεις του Καθηγητού κ. Δημ. Καρανίκα, τχ. Β', Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ, 1968, 39-47.
- Πόε Έντγκαρ Άλλαν*, Ο Μαύρος Γάτος, εις: Διηγήματα, μτφρ. Νίκου Σκουλά (=Κοσμά Πολίτη), Αθήναι: Ατλαντίς, χ.χ., 95-105.
- Ρουμάνη, Γιώργου*, Αν δικαζόταν η «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη. Μία φιλολογική δίκη, Αθήνα, 1954.
- Ρωμαίου Κώστα*, Κοντά στις ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του Ελληνικού λαού, Αθήνα 1959.
- του ιδίου*, Εμείς οι Έλληνες. Μορφές ευαισθησίας του λαϊκού πολιτισμού, Αθήνα, 1974.
- Saunier Guy (Michel)*, Εωσφόρος και άβυσσος. Ο προσωπικός μύθος του Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Άγρα, 2001.
- Σαράντη Γαλ.*, «Είχε ψηλώσει ο νους της», εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.), Φώτα Ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στον Παπαδιαμάντη και στον κόσμο του, Αθήνα: ΕΛΙΑ, 2001² (1981¹), 347-349.
- Στεργιόπουλου, Κώστα*, Ο Παπαδιαμάντης σήμερα. Διαίρεση και χαρακτηριστικά της πεζογραφίας του (α' δημ. 1977), εις: *Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου* (επιμ.) Αλέξανδρος

- Παπαδιαμάντης. 21 Κείμενα, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των φίλων, 1979, 255-274.
- Σταφυλά Μιχ.*, Ο επαναστατημένος χριστιανός Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, εις: Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000, 331-342.
- Τερζάκη, Άγγ.*, Οι «Επιδράσεις», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα, 1941, 54-56.
- Τριανταφυλλόπουλου Ν. Δ.*, Μινύρισμα πτηνού χειμαζόμενου. Φιλολογικά στον Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Καστανιώτης, 1986.
- Φραγκούλα Ιω.* Ανερευνήτες πτυχές της ζωής του Αλέξ. Παπαδιαμάντη, Αθήνα: Ιωλκός, 1988, ιδίως η δεύτερη μελέτη με τίτλο: «Παπαδιαμαντική Εικαστική Προσωπογραφία».
- Χαραλάμπους Ξανθής*, Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη «Η Φόνισσα»: Οι ψυχικές διαδρομές μέχρι τον φόνο, εις: περ. «Διαβάζω», Ιούλιος -Αύγουστος 2004, 141-145.
- Χαριτάκη Γεωρ.*, Η Παιδοκτονία της «Φόνισσας», εις: «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1941, 47-49.
- Χειμώνα Χρ. Β.*, Ο Αλέξ. Παπαδιαμάντης και τα Νομικά, έκδ. περ. «Δικαίωση», Αρχείο Σκιάθου 16, Αθήνα 1983.
- Χρυσάφη Τάσου*, Η αποκρυπτογράφηση του Παπαδιαμάντη. Μικρή εισαγωγή, Σέρρες: εκδ. Χρυσάφη, 2003³.
- Χρύση Αλεξ.*, Έγκλημα και Ιστορία. Από τη φιλοσοφία του Ντοστογιέφσκη στην πράξη του Ρασκόλνικοφ, εις: *Αφρ. Κουκουτσάκη* (εισαγωγή και επιμέλεια), Εικόνες Εγκλήματος, Αθήνα: Πλέθρον, 1999, 199-214.